

Дмитро Гордієнко (Київ-Львів)

**AD FONTES: ДО ВИТОКІВ НІЖИНСЬКОЇ АНТИЧНОЇ ШКОЛИ –
ПРОФЕСОР ПЕТРО ЛЮПЕРСОЛЬСЬКИЙ**

*З любов'ю і повагою
Христині Хуторній присвячую*

Історія вітчизняної науки XIX ст. помічена відкриттям низки навчальних закладів вищого рівня. Для української науки особливо важливим було відкриття Харківського університету (1805 р.), Київського Св. Володимира (1834 р.) та Гімназії вищих наук князя Безбородька в Ніжині (1820 р.), подібні процеси відбувались і на російських землях. На першому етапі на історико-філологічних факультетах університетів спеціальних курсів з античної, середньовічної, тощо, історії не було, читався загальний курс всесвітньої історії одним і тим самим професором. Відтак, дане викладання не вирізнялось високим рівнем [1]. Історію читали найрізноманітніші люди, часто, навіть, випадкові, періодично на службу запрошувались іноземці, переважно німці, але і ці були далеко не найкращими.

Перелом у викладанні відбувся в Санкт-Петербурзькому університеті, коли на кафедрі вступив професор Михайло Семенович Куторга, якому і судилось стати основоположником першої вітчизняної школи античності [2]. Наукові інтереси М.С.Куторги належали переважно до сфери історії Греції, особливо історії Афін. Як дослідник М.С.Куторга був прихильником критичного методу: “Де немає критики, там немає історії”, – таке було його переконання [3].

Викладацька діяльність М.С.Куторги не обмежувалась лекціями. З кінця 40-х років XIX ст. він створив у себе вдома щось на зразок історичного семінару для охочих студентів. Із цього семінару вийшла ціла плеяда видатних учених, серед котрих: Вл.Ведров, М.О.Астеф'єв у царині античної історії, М.М.Стасюлевич – середньовічної історії, В.В.Бауер – нової історії. Під сильним впливом М.С.Куторги проходило виховання основоположника вітчизняної школи візантиністики В.Г.Васильєвського та Ф.Ф.Соколова; з ім'ям якого пов'язаний початок епіграфічного напрямку дослідження античності. Вихованцем семінару М.С.Куторги був і основоположник античної академічної школи в Інституті князя Безбородька Петро Іванович Люперсольський.

Народився майбутній учений 14 червня 1836 р. в с. Можгинському Слабузького повіту В'ятської губернії, в сім'ї священика Богородицької церкви Іоанна Ісакова Люперсольського та дружини його Марфи Федорівни [4].

Навчання Петро Іванович розпочав у Слабузькому духовному училищі. Потім його навчальний шлях пролягав через В'ятську духовну семінарію, з якої обдарований і талановитий учень був направлений для подальше навчання в Санкт-Петербурзьку духовну академію [5], курс навчання в якій закінчив у 1859 р. і був приписаний до першого розряду вихованців. Разом із тим 7 вересня йому надали ступінь кандидата з правом на отримання ступеня магістра [6]. Атестат засвідчив неабияку тягу до знань, при дуже добрих здібностях і поведінці. Найкращі результати Петро Люперсольський

показав із богослів'я, дуже добрі з церковної історії, і просто “добрі” з цивільних наук, історії та мов [7].

Службовий шлях Петро Люперсольський розпочав 21 жовтня 1859 р. у В'ятській духовній семінарії викладачем цивільної історії, однак вже через місяць був переміщений на посаду викладача логіки і психології [8]. Через рік його переводять у Санкт-Петербурзьку духовну семінарію викладачем грецької мови, а через рік, з 1861 р., він посів своє “звичне” місце викладача кафедри загальної цивільної історії [9]. З листопада того самого року за розпорядженням керівництва семінарії на нього були покладені також обов'язки наставника-наглядача над іноземними вихованцями семінарії [10]. В 1864 році П.І.Люперсольський виконував обов'язки секретаря в комітеті Санкт-Петербурзької духовної семінарії з реформи духовних семінарій [11].

Паралельно з викладанням у семінарії, в 1862 р. він отримує доручення від Санкт-Петербурзької духовної академії перевірити за грецьким оригіналом рукописний текст перекладу “Тлумачення Теофілакта Болгарського на Євангеліє від Луки”, що і було ним успішно виконано [12].

Однак, попри успіхи як для молодого вченого по духовно-навчальному відомству, Петра Люперсольського вабила античність, в заняттях якою духовна служба не давала тих можливостей як цивільна. Відтак, він подає прохання про звільнення його від служби по духовно-навчальному відомству та вихід із духовного у цивільне звання з 6 травня 1865 р. [13]. Останнє не завадило Петру Івановичу все життя залишатися глибоко віруючою людиною. Захоплючись візантійським піснеспівом, він неодноразово повторював: “ну, чи можуть... наші росіяни написати щось подібне грецьким піснеспівам? Де ви знайдете таку високу поезію, окрім греків?” [14]. У ніжинський період він любив відвідувати літургію в грецькій церкві Ніжина, ніколи не пропускав ці служби, а інколи спеціально просив про грецьку літургію настоятеля храму [15].

Уже в червні того самого року П.І.Люперсольський переходить на посаду позаштатного викладача історії у Санкт-Петербурзьку Ларинську гімназію [16], в якій працює з 30 червня 1865 р. до 20 червня 1869 р. [17]. Саме в цей час на молодого вченого і звернув свою увагу професор Санкт-Петербурзького університету М.С.Куторга. Як наслідок, із 1 березня 1865 року за розпорядження міністра народної освіти Петро Іванович стає міністерським стипендіатом із утриманням на два роки в розмірі по тисячі рублів на рік для підготовки до професорської посади по кафедрі загальної історії [18]. Наукове керування студіями молодого античника переважно вів М.С.Куторга [19].

Із науковим керівником Петро Іванович і надалі буде підтримувати теплі стосунки. Так, наприклад, 1882 р. виповнилось 50 років науковій діяльності професора М.С.Куторги. Петро Іванович на той час виконував обов'язки директора Інституту князя Безбородька. На грудневому засіданні конференції інституту ним було запропоновано направити уславленому професору вітальну адресу, яка і була безпосередньо ним складена. У цій адресі зазначалися заслуги професора М.С.Куторги в галузі дослідження античної історії і особливо давньоеллінської цивілізації. Окремо відмічається заслуга вченого у вихованні молодого покоління вчених-античників [20]. Останні роки свого життя професор М.С.Куторга жив у своєму маєтку Борок у Мстиславському повіті Могилівської губернії, де продовжував наполегливо працюва-

ти над завершенням своїх історичних праць. Часто в нього у гостях бував і колишній учень Петро Люперсольський, на той час також іменитий професор. М.С.Куторга помер у травні 1886 року, в його пам'ять П.І.Люперсольський виголосив публічну промову на акті інституту 30 серпня 1887 р. [21]. У своїх наукових роботах П.І.Люперсольський завжди апелює до авторитету свого учителя, талант і науковий метод якого завжди ним цінувалися.

Під керівництвом М.С.Куторги до 1864 р. П.І.Люперсольським на великій джерельній базі була підготовлена дисертація “Храмовий город Дельфы с оракулом Аполлона Пифийского в древней Греции”. Після успішного складання іспитів та публічного захисту дисертації в Санкт-Петербурзькому університеті, Петро Люперсольський отримав ступінь магістра загальної історії [22]. Згодом, за рекомендацією конференції історико-філологічного факультету зазначеного університету дисертація була надрукована.

Це був час реформ в Російській імперії, і, водночас, час становлення вітчизняної академічної науки, пошуку її місця в світовій науці. Наукову громадськість вже не задовольняли приїзди іноземних викладачів. Тому Міністерство народної освіти почало надавати закордонні наукові відрядження російським науковцям для наукового стажування, ознайомлення з науковими та освітніми школами Європи, а також із історичними пам'ятками, витворами мистецтва тощо.

П.І.Люперсольський отримує відрядження від Міністерства народної освіти за кордон на два роки з вересня 1869 р. На відрядження вченому виділяється по 1500 руб. на рік під зобов'язання після повернення прослужити в освітньому відомстві по два роки за кожен рік перебування за кордоном і там, де забажає Міністерство народної освіти [23]. Під час свого перебування за кордоном П.І.Люперсольський відвідував у Берлінському університеті лекції таких відомих професорів, як Л.Ранке, Т.Моммзен, Е.Курциус, Кірхгоф і Гаупт. Відвідав Мюнхен і Дрезден для ознайомлення із зібранням пам'яток античного мистецтва. В 1870 р. учений вирушив до Італії. З метою ознайомлення з античними рукописними пам'ятками, пам'ятниками і картинними галереями зупинився в Мілані, Венеції і Флоренції. В Римі, під керівництвом проф. Герцена, вивчав епіграфічні пам'ятки, топографію й інші писемні пам'ятки античного та середньовічного Рима. Подорожував також іншими містами Італії, де оглядав залишки античних міст*. Із Італії Петро Іванович вирушив до своєї улюбленої Греції. Він зупинився в Афінах, де під керівництвом професорів Афінського університету вивчав топографію і давні пам'ятки Афін** і Пірея. Побувати в Дельфах професору, як видається, не вдалось, принаймні про відвідини залишок міста, якому присвячена була дисертація і яке принесло йому магістерську ступінь, в автобіографії нічого не сказано, не згадує про якісь усні повідомлення П.І.Люперсольського з цього приводу і М.М.Бережков [24]. Повертаючись на батьківщину Петро Іванович як справжній християнин відвідав окрасу греко-православного світу – Константинополь [25].

Із-за кордону вчений повернувся лише 16 вересня 1871 року. Ймовірно, вже тоді молодий учений був досить знаний, що йому прострочені дні зараховують у відря-

* У своїй автобіографії П.Люперсольський називає Неаполь, Помпеї, Мессену та Сіракузи.

** Взагалі історія античних Афін була улюбленою темою П.Люперсольського, ймовірно, в цьому можна вбачати вплив його учителя М.С.Куторги, в працях якого Афіни також посідають визначне місце.

дження [26]. Офіційно з 1 січня 1872 року розпочалась його служба в Міністерстві народної освіти, яка, проте, тривала лише до 1 квітня [27].

У березні того ж року молодого вченого переводять на службу в Царство Польське, де він стає доцентом, а з червня – екстраординарним професором університету Варшавського по кафедрі загальної історії [28]. В університеті П.І.Люперсольський викладав історію Греції і Риму на історико-філологічному факультеті. 1873/74 р. римську історію викладав також на правничому факультеті [29]. В цьому університеті за відмінну і наполегливу службу 21 грудня 1874 р. він отримує свою першу нагороду – орден Св. Станіслава 2-го ступеня [30].

14 вересня 1875 року у Ніжині був відкритий Історико-філологічний інститут князя Безбородька (далі – НІФІ). На той час виникла потреба у підготовці викладачів класичних мов для гімназій. Це завдання і мав виконувати інститут. З 1 січня 1875 року директором нового навчального закладу був призначений відомий учений, декан історико-філологічного факультету Харківського університету, в майбутньому ректор університету Варшавського професор Микола Олександрович Лавровський. Директор запросив на роботу провідних тогочасних учених, серед них – професора Варшавського університету Петра Люперсольського [31], на якого, враховуючи специфіку закладу, покладалась особливі обов'язки з викладання античної історії. До того ж разом із переведенням професора до Ніжина адміністрація Варшавського університету поділилася з новоствореним інститутом літературними фондами: через П.І.Люперсольського до НІФІ були передані книги-дублети “Polonica” у кількості 639 томів [32].

1 серпня 1875 р. Петро Іванович обійняв посаду ординарного професора НІФІ на кафедрі загальної історії [33]. Він був присутній на самому відкритті інституту 14 вересня 1875 р. Паралельно з цим директор інституту М.О.Лавровський подає ряд викладачів на затвердження у чині, внаслідок чого П.І.Люперсольський отримав чин V класу [34]. Прохання було задоволено і Петро Іванович отримує чин статського радника, згідно отриманої посади [35]. З цього часу вся дальша наукова доля професора П.І.Люперсольського буде пов'язана з Ніжином, в історію вищої школи якого він назавжди вписав своє ім'я. Йому доля судила стати першим викладачем загальної історії НІФІ, – закласти підвали академічного вивчення загальної історії, особливо античної, у стінах Ніжинської вищої школи.

На початку 1876 р., сповнені ентузіазму, на фоні загально піднесення в державі, молоді викладачі інституту М.Я.Арістов, А.С.Будилович та П.І.Люперсольський звертаються із заявою до конференції про бажання прочитати низку публічних лекцій із благодійною метою під час Великого посту [36]. Однак попечителем Київського навчального округу було дозволено читання лекцій лише А.С.Будиловичу та П.І.Люперсольському на користь незаможних учнів ніжинської гімназії [37]. Чи читались у дальші роки подібні лекції не відомо.

12 грудня 1877 р. виповнилося сто років від дня народження імператора Олександра І. Цей ювілей широко відзначався в імперії. Ніжинський інститут, ще як гімназія вищих наук був заснований у часи царювання цього імператора, отже, не міг відповідно не відреагувати. Розпорядженням попечителя Київського навчального округу в цей день учні і студенти звільнялись від занять. Викладачі зобов'язувалися підготувати відповідні хвалебні промови [38]. Конференцією НІФІ була підготовлена урочиста

програма, згідно якої професор П.І.Люперсольський мав виголосити промову на тему: “Внешняя политика Александра Благословенного”, професор М.Я.Арістов – “О состоянии образования в России в царствование Александра I”, а також директор інституту професор М.О.Лавровський – нарис на тему: “Из первого пятилетия гимназии высших наук князя Безбородко в царствование Александра Благочестивого” [39]. Враховуючи наукову і суспільну користь від цих праць, було вирішено надрукувати їх окремими стаття тиражем по 300 екземплярів, а також в інститутських “Відомостях” [40]. 28 грудня 1878 р. Петро Іванович вперше був нагороджений орденом Св. Анни 2-го ступеня за наукові заслуги в НІФІ [41].

Лише 1882 р. в НІФІ було відкрито історичне відділення, проект якого за дорученням конференції [42] був розроблений професорами М.Я.Арістовим, Г.Е.Зенгером і П.І.Люперсольським. Останні двоє професорів, як видатні представники античної школи, у своєму проекті зазначали, що метою заснування нового відділення має стати посилення викладання історії, незалежно від того, чи буде на неї попит у гімназіях. Позаяк, та другорядна роль, яка відводиться історії, не відповідає значенню цієї науки в колі філологічних знань. Професори зазначають, що “наукові заняття історією не мислимі без ґрунтового знання класичних мов, то ж викладання цих останніх має зайняти належне місце”. Важливу частину занять має складати читання і критичний розбір давніх класичних авторів та інших класичних пам’яток обома класичними мовами, що надасть змогу випускникам історичного відділення бути як викладачами історії, так і давніх мов [43].

Того самого року за станом здоров’я директор Інституту М.О.Лавровський подав у відставку. Виконувати обов’язки директора інституту й інститутської гімназії до призначення нового директора управителем Київського навчального округу було доручено Петру Люперсольському [44] як найстаршому професору, яку він успішно виконував із 5 жовтня 1882 р. до 4 січня 1883 р. [45], коли прибув новий директор М.Є.Скворцов. У цей період, 29 грудня, П.І.Люперсольський отримує чин дійсного статського радника [46], останнє підвищення в чині за його життя. За виконання обов’язків директора НІФІ Петру Івановичу належала відповідна грошова винагорода, з проханням про видачу якої новий директор М.Є.Скворцов звернувся до попечителя Київського навчального округу [47]. Однак, замість належної грошової винагороди професор отримав суто “радянську” винагороду – подяку від Міністерства народної освіти [48].

У 1883 р. у Ніжинській повітовій навчальній раді звільняється місце члена ради від Міністерства народної освіти [49]. На вакантну посаду конференція інституту рекомендує професора П.І.Люперсольського [50], якого 6 жовтня того ж року на пропозицію попечителя Київського навчального округу і було затверджено [51]. Іншим членом цієї ради з-поміж інститутської професури був викладач НІФІ, протоієрей Андрій Хойнацький. Обов’язки члена ради П.І.Люперсольський виконував до 1889 р., коли звільнився за власним бажанням [52].

Яскравою сторінкою історії вітчизняної науки другої половини XIX – початку XX ст. були археологічні з’їзди. Один із них – VI-й – мав відкритись 15 серпня 1885 р. в Одесі. Організаційний комітет на чолі з видатним вченим Н.Кондаковим звернувся до конференції НІФІ про участь кандидатів від інституту в роботі з’їзду [53]. З цією метою від інституту конференцією були обрані делегати [54]: професор

П.І.Люперсольський, який підготував доповідь на тему “О Каллиппидах у Иродота (IV, 17)”, та професор М.М.Бережков з доповіддю “Русские пленники и невольники в Крыму”. Наказом міністра народної освіти їх обох було відряджено до Одеси для участі у з’їзді з 10 серпня по 1 вересня 1884 р. [55].

23 квітня 1885 р. виповнилося 25 років служби П.І.Люперсольського по навчальному відомству. Згідно з положенням він мав право вийти у відставку за вислугою років. Однак професор виявляє бажання працювати далі на посаді, з приводу чого подає відповідне клопотання [56]. Осанне було задоволене міністерством і П.І.Люперсольського було залишено ще на 5 років професорувати в НІФІ [57]. До того ж йому була призначена пенсія понад окладу, в розмірі 1200 руб [58]. Й надалі, в силу своїх сил, професор прагне залишатися в інституті та працювати там на ниві науки. Так через 5 років, в 1890 р., він знову подає прохання залишитись на кафедрі у званні професора загальної історії, що знову ж було задоволено з боку міністерства [59].

Із роками стан здоров’я професора погіршується. Щороку на літні і зимові канікули він бере відпустку. Взимку, як правило, їздить до Києва [60], ймовірно задля відвідання лікаря*. Влітку – до різних міст Російської імперії [61], в тому числі й до курортно-лікувальних. Так, літо 1887 р. Петро Люперсольський провів у Євпаторії, лікував ендеріт [62], літо 1889 р. – на кавказьких мінеральних водах, де лікував свій застарілий ревматизм [63]. Покращував своє здоров’я професор також у клініках Санкт-Петербурга [64].

Зважаючи на відмінну службу професора Петра Люперсольського конференція інституту 27 серпня 1890 р. звертається до попечителя Київського навчального округу з пропозицією нагородити професора орденом Св. Володимира 3-го ступеня [65]. Тоді прохання було задоволено лише “частково” і Петра Івановича 1 січня 1891 р. нагородили орденом Св. Володимира 4-го ступеня [66], “Володимира” 3-го ступеня він отримає дещо пізніше.

За вислугою 35 років, у 1895 р., бажання професора залишитись на кафедрі також було задоволено лише частково. П.І.Люперсольський був змушений піти у відставку, але враховуючи його заслуги, досвід, знання, йому було доручено читання лекцій на кафедрі загальної історії зі збереженням звання професора [67]. До того ж матеріальні інтереси професора не постраждали: замість пенсії і допомоги, що були спершу призначені, міністром народної освіти було призначено повний оклад ординарного професора імператорських університетів у розмірі 3000 руб. [68]. За заслуги на ниві науки і багаторічну відмінну службу 1 січня наступного 1896 р. професор був нагороджений орденом Св. Володимира 3-го ступеня, а в жовтні того самого року срібною медаллю на Олександрійській стрічці в пам’ять про царювання Олександра III [69].

Однак, це був останній термін професорської служби. Через два роки, за станом здоров’я, П.І.Люперсольський за власним поданням йде у відставку цілком [70]. Йому був виданий відповідний атестат [71] про службу, який давав право проживати в будь-яких містах Російської імперії. Незабаром Петро Люперсольський покинув Ніжин, як з’ясовується, назавжди. На його місце був обраний відомий учений

* Принаймні в заяві від 13 вересня 1890 р. про надання відпустки для поїздки у Київ він прямо називає причину: для консультацій лікаря (ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 78).

Є.М.Щепкін [72]. Останній у НІФІ пробув лише один рік і відбув у Новоросійський університет [73].

Науковий доробок професора Петра Люперсольського незначний. Головною працею, безумовно, є магістерська дисертація “Храмовый город Дельфы с оракулом Аполлона Пифийского в древней Греции” [74]. Ймовірно, автором теми дисертації (принаймні наштовхнув на думку розкрити саме цю тему) був керівник П.І.Люперсольського професор М.С.Куторга. У вступі до праці автор зазначає: думка про те, що в давній Греції поруч з храмами богам у межах міста, існували храми у священних містах, а також храми при яких розташовувались цілі міста – своєрідні храмові міста вперше висловив на своїх лекціях М.С.Куторга (III-IV). Найбільш відомим із таких міст були Дельфи. Щодо загальної характеристики дослідження, то можна сказати, що це історико-культурологічне дослідження, де окрім самої історії міста Дельфи подається широкий, яскравий і досить ґрунтовний огляд культури давньої Греції. І попри те, що нині багато з висновків дослідника є аксіоматичними, на той час це було досить новаторське дослідження, багато з питань якого було висвітлено вперше. Праці, які були в час П.І.Люперсольського щодо давніх Дельф, – це переважно невеликі нариси, створені на дельфійському епіграфічному матеріалі, які давали уривчасті відомості про історію міста. Праця Петра Люперсольського довгий час залишалась єдиним монографічним дослідженням, присвяченим даній темі [75].

У постановці проблеми автор зазначає, що для давніх греків Дельфи були передусім асоціювалися з оракулом, що і знайшло відображення в творах давніх авторів. Проте Дельфи, як місто, мали власну політичну і соціальну історію, майже не висвітлену в працях давньогрецьких авторів. Відтак, висвітлення питання внутрішнього устрою і ранньої політичної історії міста Петро Люперсольський ставить завданням свого дослідження (IV).

У розгляді писемних джерел, на сьогодні може видатись дивним, що автор оминув досить важливе джерело як для ранньої історії Греції – поеми Гомера, а для даної теми – особливо його Гімн Аполлону (VIII-XI) [76]. В тексті дослідник на них зупиняється і дає джерелознавчий огляд, але приходить до висновку, що Гімн Аполлону Гомера є пізнього походження (72), відтак, він постає не суб'єктом дослідження, а об'єктом. На боротьбу Аполлона зі змієм Піфоном П.І.Люперсольський дивиться винятково як на алегорію загальної ідеї Аполлона як світлого божества, що знищує зловісні істоти. Останній до *заснування* Дельфійського оракула він немає жодного стосунку, хоча до самого дельфійського *культу* Аполлона має безпосередній стосунок (91). З розгляду культу Аполлона темпійської долини і Дельф автор робить обережний висновок про їх пов'язаність, а відтак і про те, що культ Аполлона прийшов у Дельфи з півночі (92-96). Гімн Аполлону на думку П.І.Люперсольського є місцевим дельфійським, а тому для історії міста Дельфи має важливе значення. Згідно цього гімну, Дельфійський оракул є найдавнішим святилищем Аполлона, хоча і мігрував сюди з півночі (96-98). В перших розділах книги автор дає на основі давньогрецьких авторів детальних географічний огляд Еллади. Вчений приходить до цікавого висновку, що греки дивились на географічне розташування з точки зору розташування грецького півострова: чим ближче до північних меж півострова була певна місцевість, тим більш “північною” вона була для давніх греків (4-5).

Дельфи ж, на думку автора, займали дуже вигідне географічне розташування. Місцевість та була майже недоступна для нападу, було багато родючого ґрунту, зручна гавань, але головне, що вирізняло Дельфи, – це святилище Аполлона (22-23). Власне, місто П.І.Люперсольський описує за даними давніх авторів, передусім Павсанія, та описами наявних на середину ХІХ ст. залишок Дельф, передусім за записками Лорана (1838 р.) (30-63). Ймовірно, автор використав також певні дані М.С.Куторги, який відвідав Дельфи під час свого перебування у Греції. Детально зупиняється автор на описі скарбів принесених оракулу від грецьких та негрецьких міст, що являло собою видатну мистецьку “галерею” давнини. Кожне грецьке місто мало за честь мати власну скарбницю у Дельфійському оракулі (42-52).

На основі поем Гомера П.І.Люперсольський приходиться до висновку, що заснування оракула сягає дуже давнього часу (65-66). Ретельно зупиняється автор на переказі про первісну належність оракула богині Гері і Посейдону, до чого ставиться досить скептично. Він суто філологічно пояснює і саму появу цього тандему, що впливає з ім'я Посейдона, як Γαί“οχος (той, хто охоплює, тримає землю) і Έννοσίγαιος, Έννοσίχθων (той, хто трусить землю) (65-70). Нічого не говорить про культ Гері і Гімн Аполлону Гомера. За гімном на місці Дельф виникло не що інше як святилище Аполлона, яке було цілком самостійним, не належало до жодного міста, а мало загальноеллінський статус (100-102).

Дуже цікавим і цінним є висновок П.І.Люперсольського про те, що першими жерцями в Дельфах були критяни, хоча про вплив на оракула о. Крит час нічого не відомо (113-118). Цей висновок є цікавий передусім тим, що зроблений до широких розкопок на о. Крит.

Первісно храм Аполлона стояв на місцевості, що належала місту Крісса, хоча і був за межами його, а тому на початку свого існування він був у певній залежності від Крісси (120). Коли Дельфи здобули незалежність від Крісси невідомо, але вони завоювали її у ряді успішних священних воєн. П.І.Люперсольський на основі даних писемних джерел заперечує думку сучасних йому істориків, що війна з Кріссою велась паралельно з війною проти міста Кіппа. На думку вченого природно, що першою була війна з Кріссою, в залежності від якого перебували Дельфи (121-133).

Попри те, що праця має суто науковий характер, зі струнко вибудованим викладом. Рядки про грецьку релігію (132-135) вражають своєю поетичністю. Як зазначав М.М.Бережков, їх можна подавати у будь-яку історичну енциклопедію [77]. В цих рядках висвітлено власне ставлення автора до Греції, відчувається захоплення і любов до даної теми, інколи навіть надто ідеалізованої, що особливо виражено у його словах, що для греків “релігія не була ... тим, чим вона була, наприклад, для римлян, тобто зовнішнім узаконеним правом, якому необхідно підкорятись за обов'язком. Для еллінів релігія була внутрішньою душевною потребою, так само як мистецтво, знання чи громадянська свобода... В жодній країні в давнину не було такої численності храмів та вівтарів богам, як у Греції, і ніде храми не були прикрашені так щедро і так вишукано, як у Греції...” (134).

До основного завдання праці, поставленого у вступі, автор приходиться лише в останньому, шостому розділі. Основним джерелом для висвітлення даного питання для П.І.Люперсольського є піфійський Гімн Аполлону, адже “поет не міг інакше яви-

ти собі внутрішній устрій Дельф, як таким, яким він був насправді” (139). Головною установою у місті був храм Аполлона, отже, верховна влада зосереджувалась у руках жерців бога Аполлона, – власне володарем Дельф був Аполлон (152). Серед жерців була ієрархія, яка визначалась за вибором, а за строком служби. Жрецтво було спадковим у роді Девкаліона (146). Щоправда, цивільна управа була в руках виборних цивільних осіб, а не жерців. Управління здійснювалось через раду – буле (βουλή), члени якої називались архонтами, за аналогією з Афінами їх було десять. Громадське віче дельфійців називалось як ἐκκλησία, так і ἄγορά. Для вирішення справи потрібно була певна кількість голосів. Дельфи, в політичному плані, на думку вченого, були типовим грецьким полісом* на кшталт Афін (150–151). Однак, якщо жерці залишались у своєму званні пожиттєво, то архонти і члени ради змінювались щорічно (144).

Зупиняючись на місці і ролі Піфії, П.І.Люперсольський зазначає, що вона, окрім своїх прямих обов’язків пророчиці, своїм життям і своїми моральними якостями уособлювала собою образ високої моральної чистоти: “Піфія проводила усамітнене життя в самому храмі, віддалена від усяких мирських справ і розваг. Вона зберігала строгу цноту і носила одяг дів” (157)**.

Дуже цікавою видається концепція П.І.Люперсольського щодо утворення міста Дельфи, за якою спершу існувало місто Лукерія, яке власне було акрополем. Згодом біля його підніжжя утворилось місто Піфон. Зі злиття двох пунктів і утворилось місто Дельфи, про що також промовляє множина іменника *Дельфи – Δελφοί*, як і у випадку з Афінами (147–148). В сучасній науці висловлюється подібна думка щодо утворення ранньогрецьких полісів [78]. Правлячий у місті Лікорій рід Девкаліонів підкорив Піфій – звідси й спадковість жрецької влади міста Дельфи в межах цього роду (148–149).

Основними висновками П.І.Люперсольського є: Дельфійський оракул Аполлона мав загально еллінське значення. Дельфи були храмовим містом, головним у місті був храм Аполлона, саме ж місто належало храмові. Верховна влада була в руках жерців, а цивільне управління здійснювалося за аналогією до афінського державного устрою.

Важко сказати, який вплив на розвиток науки мала дисертація П.І.Люперсольського. Книга вийшла досить невеликим тиражем – лише 600 примірників. Реакції критики на неї не було. Однак говорити, що вона не була помічена науковцями, не досить коректно. Петро Люперсольський мав загальну пошану, вважався вже тоді талановитим істориком античності. Певною мірою “слави” надавав статус учня М.С.Куторги, але цього, очевидно, для загального визнання було замало. Праця [дисертація] була новаторською, навіть для світової науки, не говорячи про молоду вітчизняну. Писати ж рецензію можна за наявності власного, дещо іншого погляду на дану проблему. Інший погляд був у М.С.Куторги, але він найімовірніше був цілком врахований у дисертації П.І.Люперсольського. Натомість, використання цієї праці в сучасних дослідженнях [79] певною мірою промовляє про її актуальність і на сьогодні.

Іншою досить значною друкованою працею Петра Люперсольського був “Очерк государственной деятельности и частной жизни Перикла” [80]. Дана праця не є суто

* В часи П.Люперсольського слово *πολις* перекладалось суто як *місто*, на рівні тогочасної науки, як полісем, *πολις* перекладався як *республіка*, що і вживає автор.

** Тут П.Люперсольський цитує Плутарха.

науковою. Це була публічна промова, виголошена П.І.Люперсольським на річному акті НІФІ 30 серпня 1876 р., тому має деякі особливості, притаманні текстам, що зачитуються публічно.

Дана праця викликала рецензію М.С.Куторги [81], яку він написав із метою ознайомити читачів з цим “чудовим твором і сприяти його поширенню” [82]. Починає він її з похвали, де П.І.Люперсольський називається “істинним автором” [83]. Далі рецензент переходить до досить жорсткої критики, місцями, з погляду сьогодення, не завжди справедливої. Попри критику, можливо саме дана праця ніжинського професора спонукала М.С.Куторгу до написання власної праці про Перікла, яка стала останньою працею професора. На відміну від П.І.Люперсольського, М.С.Куторга приходиться до висновку про запровадження Афінах Періклом особливої форми політичного устрою, до того ж вищої форми у греків, – політії, яка проіснувала аж до македонського завоювання [84].

Свою працю Петро Іванович Люперсольський розпочинає загальним оглядом еллінської цивілізації, особливо зупиняючись на значенні цього світу для слов’ян. Проте позиція слов’янина-автора викладається з позицій грекофіла. Так автор зазначає, що в новій європейській історії склалось два світи: романський і греко-слов’янський, історичним прабатьком якого є давній еллінський світ: “То був світлий світ, з благородними і високими устремліннями до всього прекрасного і доброго, що властиво людській природі” (5), – думка, яка викликала схвальний відгук професора М.С.Куторги, який вперше висловив її у своїх лекціях за 15 років до промови П.І.Люперсольського. М.С.Куторга зазначає, що автор нарисув не назвав автора цієї думки [85], але думаю, Петру Люперсольському можна вибачити цю мовчанку, адже це усна промова, лише підготовлена до друку. Головне – і це також відмітив М.С.Куторга, – що ця думка доведена його учнем до аксіоматичності, і стає, фактично, загальноприйнятною.

Для П.І.Люперсольського еллінський світ – це світ, який дав світу велику і світлу ідею – ідею розуму і просвіти, в той час як інший знаменитий народ давнини – римляни висловили в своєму історичному житті зовсім іншу ідею – ідею права. В цьому випадку можна погодитись з критикою М.С.Куторги, що ідея розуму була присутня і іншим народам давнини (єгиптянам, вавілонянам тощо), а також вона була властива і римлянам [86].

По-романтичному П.І.Люперсольський зупиняється на історії роду Алкмеонідів, родові якості якого через матір Агорісту отримав Перікл, який завжди був вимогливим до себе, до свого способу життя, бездоганно чесний і невтомний у виконанні своїх обов’язків, із блискучою тогочасною освітою, яку здобув у софістів, за особливого впливу Анаксагора (5-13).

Автор зазначає, що політичні засади, на яких Перікл будував свою власну політичну діяльність, були прямо протилежними тим, яких тримався його опонент Кімон. Це були засади демократичні, хоча на скільки вони були на той час внутрішнім переконанням самого Перікла сказати важко (15). Досить патетично П.І.Люперсольський проголошує, що Перікл “діяв зовсім не в дусі демократичної партії, а в дусі демократичних засад... Мета його була загальнодержавна. Він мав на увазі благо всієї держави і навіть більше – благо всього еллінського світу” (15-16).

Серед основних заслуг Перікла П.І.Люперсольський виділяє його боротьбу проти ареопагу, знищення його влади і впливу, за винятком деяких функцій. Автор також

приписує Періклу введення народних (демократичних) судів *іліастів* (ήλιασται) (26-31). Запровадженням цих судів був закладений міцний фундамент політичної рівності афінських громадян (37), розпочавши з того, що призначив суддям плату за кожне засідання суду (ήλιαστικὸν) (36).

Надавши можливість брати участь у судах незаможним афінцям Перікл, окрім політичного посилення демосу, надавши матеріальну підтримку біднякам залучив їх до держаної служби. Також суди були доброю правовою і юридичною школою (38). Після посилення судів, Перікл посилив значення афінської ради (42). Однак, ця перемога, яка була отримана афінською демократією над олігархією, закріпила за Періклом на багато років необмежену владу в полісі, хоча і коштувала життя благородному Ефіальту (41).

М.С.Куторга закидає П.І.Люперсольському тезу про те, що саме Перікл увів у Афінах демократичне правління, яке звідти було запозичене в інші поліси. Позаяк давні автори зазначають, що в інших полісах демократичний лад був встановлений раніше ніж в Афінах, наприклад у Спарті [87]. Можна погодитися з критиком, щодо введення демократії в Афінах, Перікл лише завершив цілу низку перетворень своїх попередників, передусім Алкемоніда, Клістена, навіть Солона. Щодо інших полісів, то тут викликає складність сам полісем “грецька демократія”. Афінська модель Перікла могла бути запозичена не раніше Перікла, а щодо інших, то на сьогодні не всі “демократії” є демократичними. Так Спарта, яку називає серед інших демократій М.С.Куторга, розглядається як олігархічний поліс тощо.

Даючи визначення афінської демократії П.І.Люперсольський зазначає, що *демократія* – означає державність демосу. Який “сам собі давав закони, сам собою управляв, сам себе судив. Його необмежена влада вселяла страх окремим особам” (44). Ця форма влади була абсолютною, жоден закон чи установа не захищали особу від сваволі цієї влади. Хоча Перікл усвідомлював, яку велику і безвідповідальну владу він створив, він вірив у афінський демос, намагався підняти його моральний рівень до власного рівня (44). Прекрасна “антична” утопія! Попри все, на думку автора саме цей устрій створив умови для розквіту наук і мистецтва в Афінах. Як не парадоксально, але цей самий демос засудив на смерть Сократа, з приводу чого П.І.Люперсольський зазначає повну виразність у цьому прикладу негативних сторін афінської демократії та афінського демосу (46-48).

Зупиняється професор на своїй улюбленій постаті Геродота* (51-53). Діяльність якого стала також можливою завдяки перетворенням Перікла. Щодо мистецтва, то в стосунку до нього Перікл постає істинним елліном і афінянином. Головною і найкращою спорудою на акрополі Афін був Партедон (ὁ Παρθενών) – храм на честь діви Афіни, покровительки міста (54-56). П.І.Люперсольський дає яскравий огляд культури і мистецтва Греції доби Перікла (58-63). Знову постає не частина книги, а цілісна “енциклопедична” стаття. Тут автор детально зупиняється на іграх, різноманітних святах та театрі давніх еллінів тощо.

* Геродоту професор Петро Люперсольський приділяв досить багато уваги у своїй викладацькій діяльності, як у лекційних, так і семінарських курсах. Низка дипломних робіт студентів інституту, що писали у П.Люперсольського були також присвячені Геродоту. Присвятив дві наукові праці постаті батька історії і сам професор П.Люперсольський (далі).

Підсумовуючи виклад внутрішнього устрою Афін часів Перікла, автор розмістив надгробну промову Перікла, подану Фукидідом. Що викликало схвальний відгук М.С.Куторги [88], хоча це і був не повний текст. П.І.Люперсольський констатує: після перських війн у Греції установлюється гегемонія Афін, яку автор цілком ідеалізує. Це було лише старшинство, не більше як почесний обов'язок. Натомість з часом ця гегемонія перетворилась у реальне панування (ἀρχή) над іншими полісами, що, проте, сталося само собою. Це вже була гегемонія за формою, за суттю – панування. Перікл перетворив на власність Афін казну Афінського союзу (68). Відтак, “експорт” демократії, який здійснював Перікл був далеко недемократичним. Право на “демократію” з боку Афін підкріплювалося здебільше силою*.

Приватному життю Перікла П.І.Люперсольський приділяє лише дві сторінки свого твору (70-71). Автор зазначає, що Перікл не був щасливим у своїй сім'ї. Особисте щастя він знайшов лише з “ніжною” Аспасією.

Попри всі “ораторські” недоліки дана праця написана досить живою, захоплюючою мовою. В плані популяризації зацікавлення античністю вона, ймовірно, відіграла не останню роль. До появи монументальної монографії про Перікла В.П.Бузескула [89], вона мала також значну наукову цінність. Популяризаційну ж цінність на сьогодні, поряд зі своїм історіографічним значенням, ця робота П.І.Люперсольського все ж не втратила.

Патетичний стиль, до якого звертається П.І.Люперсольський, що постає такий собі демократичний монархічний лад, ймовірно, був зумовлений соціальними перетвореннями, що відбувались у Російській імперії. Як зазначає сам автор, у той час “відбувся великий переворот у російському внутрішньому житті. Державною волею він покликаний на новий, більш вільний і широкий шлях свого розвитку” (73). Звернення до античної демократії, її ідеалізація – це було втілення демократичних ідеалів і устремлень молодого російської інтелігенції, особливо тієї, що побувала у вільній Європі. Однак, цей лад подається без порушення засад “російського самодержавства”. Перікл постає всесильним “монархом”, який, встановлює для народу демократичні засади, засади свободи і публічного суду, початки самоуправління – більш, ніж прозорі натяки на державний устрій і політику тогочасної Російської імперії.

Дві невеликі праці Петро Іванович присвятив історії Північного Причорномор'я античної доби: статтю “Что такое Ἑλλήνες Σκύθαι у Геродота IV, 17?” [90] та скорочений її варіант “О каллипидах у Иродота (IV, 17)” [91]. Останню ніжинський професор виголосив на VI Археологічному з'їзді в Одесі в 1884 р. Попри певні, незначні відмінності обох зазначених розвідок і ідентичності висновків, обидві статті варто розглядати як єдине дослідження, де більшої уваги заслуговує перша з них, більш повна за змістом.

Проблема розселення скитських племен у Геродота і на сьогодні є досить дискусійною, зокрема ідентифікація так званих *скитів-еллінів*, які лише один раз згадуються у Геродота (IV, 17). Як у середині XIX ст., так і сьогодні часто цей етнонім розглядають як суміш еллінів і скитів – Μιξέλληνες, як зазначено в декреті ольвіополітів.

* Цікаво, до яких би паралелей прийшов П.І.Люперсольський за сьогоднішніх методів “експорту” демократії?

Тут П.І.Люперсольський полемізує з видавцем Геродота Августом Бьоком, який у своєму коментарі до тексту Геродота і висловив думку про суміш цих двох народностей ("Ἕλληνες Σκύθαι autem sunt, qui ex Graecis et Scythis coaluerunt hybridae). Для П.І.Люперсольського Μιξέλληνες – це суто суміш еллінів із варварами, що зовсім не промовляє про суміш зі скитами (68). Між Геродотом і декретом ольвіополітів пролягає як мінімум два століття, за які відбулася зміна історичних епох, особливо в результаті завоювань Олександра Македонського, коли власне і відбулось змішання еллінського і варварського світів. Тому Μιξέλληνες зовсім не є ідентичним Ἕλληνες Σκύθαι. (68-69).

Полемізує П.І.Люперсольський і з другим відомим ученим Кольстером, який уважав, що Ἕλληνες Σκύθαι – це елліни, що оселилися в країні скитів. На основі детального розбору тексту четвертої книги Геродота, беручи приклад із опису гелонів та алазонів, автор приходять до висновку, що для еллінів було б досить тяжко вести скитський спосіб життя. Відтак, даний висновок також є не цілком прийнятним (69).

Автор пропонує свій власний варіант вирішення дилеми. Для П.І.Люперсольського Ἕλληνες Σκύθαι – означає еллінізованих скитів. У даному місці Геродота відобразився вплив еллінів на скитські племена. Хоча Геродот і зазначає, що скити без ентузіазму переймали чужі звичаї, особливо еллінські, але на прикладі двох знатних скитів – Анахарсіса і Скіліса можна говорити, що такий вплив був наявний (69–70). Автор зупиняється також на імені племені Калліпідів, яке вважає суто грецьким. З цього приводу він припускає ймовірність того, що їх родове ім'я походить від якогось знатного чи заможного грецького роду, що поселився в країні скитів і набув там значного впливу (70-71).

Незважаючи на незначний обсяг, стаття "Что такое Ἕλληνες Σκύθαι у Геродота IV, 17?" [90] та скорочений її "ремікс" "О каллипидах у Иродота (IV, 17)" не втратили свого наукового значення. Для сучасної її появи доби, вони важлива насамперед тим, що це був приклад становлення вітчизняної науки складовою частинкою світової, адже полемізує автор саме із західними авторами, на той час були загально визнаними авторитетами. З іншого боку – тематика цих досліджень стосується історії сучасної території України і цінним є також те, що її написав саме нижинський професор.

Розглянуті дослідження – це всі друковані праці, присвячені античності, з наукової спадщини Петра Івановича Люперсольського. Як професор загальної історії він часто викладав повний весь курс предмета, в тому числі і нову історію, що певним чином відклалася в його науковому доробку.

"Дипломатические сношения и борьба императора Александра I с Наполеоном" [92] – це наслідок підготовки до друку тексту його урочистої промови на урочистому акті НІФІ, присвяченого 100-річчю від дня народження імператора Олександра I. У ній автор висловлює свій власний погляд на особу імператора та події кінця XVIII – початку XIX ст. Виклад матеріалу професор здійснив за книгою Богдановича, але ця робота П.І.Люперсольського має інтерес з точки зору висвітлення суспільно-політичних поглядів самого професора.

Розкриваючи характер Олександра I, автор змальовує його як миролюбного монарха, вихованого в душі просвітництва (1-2). Він спростовує закиди імператору за його

ідеалізм, за гуманізм у зовнішній політиці, зазначаючи, що боротьба з Наполеоном мала підтримку в усій Росії, “палко бралась до серця всім російським народом, як боротьба необхідна, законна і священна” (28-29). “В тому, що російський цар був людиною ідеальних поглядів і ідеального характеру, полягало тоді наше спасіння і спасіння всієї Європи” (sic!) (30).

Французька революція для П.І.Люперсольського – це “кривава заграда” (2), яка “потрясла старовинний суспільний устрій Європи... феодальний” (3). Високо поціновує автор і постать Наполеона, який зумів оцінити силу народних мас і підкорив її для досягнення власної мети. Так, створивши імперію, Наполеон взяв титул Римських цезарів (3). “Тоді імперія Наполеона стала супроти другої імперії, яка не була ні феодальною (sic!), ні революційною, а законною історичною спадкоємицею імені та прав згаслої Східної Римської Імперії” (4). Російські царі носять порфіру і вінець візантійських цесарів, засвоїли герб Візантії (39). Отже, феодалізм це явне зло, проте Росія не є феодальною (щоправда, якою саме, автор не зазначає). З того, що вона наступниця Візантії, можна висувати, що Російська імперія “візантійська”* і зовсім не має жодної феодальної залежності – це вже вищий ідеалізм автора. Тезу про правонаступництво ідеології Росії від Візантії на науковому рівні розкріє вже учень П.І.Люперсольського, випускник і, згодом, професор НІФІ В.І.Савва [93].

Стосунки Олександра I з Наполеоном автор традиційно поділяє на два періоди: перший – до Тильзінського миру, другий – опісля. В перший період Олександр I веде боротьбу з Наполеоном в союзі з іншими країнами, в другий – самостійно, спершу дипломатично, потім збройно (4). Перший розрив із Бонапартом у Олександра I відбувся напередодні проголошення Наполеона імператором французів. У результаті чого російський монарх створив третю коаліцію проти Франції (10-11).

Аустерліцька поразка, на думку автора, сталася через те, що М.І.Кутузов не міг сам розпоряджатися ходом битви. Натомість, імператор його звинуватив у недостатній наполегливості. Попри чергову ідеалізацію, в даному випадку воєначальника, П.І.Люперсольський приділяє належну увагу і Наполеону, який мистецьки використав недоліки М.І.Кутузова. Як дослідник автор спростовує міф “австрійської зради”, а всю вину покладає на керівників битви, яких було багато. Олександра I серед них не називає (15-16). Наполеон загалом постає як “цілком просвітницький син свого часу, що мав широкий розум і численні знання”, хоча широко вірив лише у зовнішню силу, на яку покладав всю свою надію (42-43).

Ідеалізуючи особу російського імператора П.І.Люперсольський заперечує і очевидні речі, зокрема, що сила Росії полягає в її великій території та численності війська. “Вся перевага російських військ ... полягала ні в чому іншому, як у незвичайній стійкості, тобто в їх моральній силі... То була віра в правду, почуття правди, обурення при вигляді насилля і неправди, словом – то був ідеалізм” (29-30).

Тильзінський мир справив гнітюче враження в російському суспільстві. Почуття підданих до імператора охололи, та він мужньо це переніс. Однак, саме з цього часу, на думку П.І.Люперсольського, починається та зміна в характері імператора, яка від-

* Намагання в науці поширити на Візантію європейський феодалізм виявились невдалими. Власне можна говорити про власний своєрідний візантійський устрій, в якому античність ніколи не зникла.

билась на його характері в останні роки царювання. В ньому зародилась недовіра до людей, а головне – в ньому була підірвана віра в любові народу до нього, він перестав вірити у здатність народу користуватися дарами свободи (36). То ж, свобода народу не потрібна, бо він з нею не знає, що робити.

Шведська війна і загарбання Фінляндії постає як вимушений крок на виконання умов Тільзітського миру. Проте “добре, що ми не надумались ... завоювати Швецію”. Це був крок, на думку автора, який ухилився убік від миролюбної політики Росії (38-39), хоча якнайкраще відповідав її “місійній” загарбницькій політиці.

Зовсім дивною виглядає ставлення “законного” імператора Олександра I до одруження Наполеона зі спадкоємицею однієї з найдревніших правлячих династій Європи – Габсбургів Марією-Луїзою, який радів цьому шлюбу, бо він позбавляв його від сватання Наполеона (47), хоча цей акт і порушував давні династичні традиції Європи, охоронцем яких ніби виступав Олександр I.

Попри укладений мир, незважаючи на всі явні чи неявні причини, війна між Францією і Росією була невідворотною, і вона не залежала від волі імператорів. “Вона була фатальною історичною необхідністю”, її час настав (51). Наполеона перемогли стійкість монарха і народу. Долю Європи прийняв тоді в свої руки благий і смиренний російський цар (57).

Загалом, як професор нової історії П.І.Люперсольський зовсім не постає як ретельний дослідник. М.М.Бережков влучно охарактеризував автора в цій праці як “благородного ідеаліста” [94]. Чи вірив автор у те, що писав, сказати важко. Вихований у глибоких православних традиціях, одній із підвалин держави, ймовірно він зобразив в особі Олександра I образ ідеального імператора, що було особливо актуально для епохи реформ, які здійснював Олександр II. Проте, знову ж, П.І.Люперсольський постає як звичайний свідомий підданий, з глибоким монархічним переконанням. Свій ідеалізм, свою віру в нього автор яскраво висловив словами: “Ідеалізм, істинний ідеалізм, не замріяність, є велика сила в історії, перед якою рано чи пізно схиляється будь-яка інша сила” (29).

Цікавою для відтворення образу професора Петра Люперсольського як людини є його стаття “Воспоминания о протоиерее Андрее Федоровиче Хойнацком, бывшем профессоре Богословия в Нежинском Историко-филологическом институте” [95]. Протоіерей Андрій Хойнацький був вихованцем Київської духовної академії, професор Петро Люперсольський – Санкт-Петербурзької. Цілком закономірно, що саме Петро Іванович асистував А.Хойнацькому на іспитах із богослов'я в Ніфі, а також як представник інституту – на іспитах з закону Божого в гімназії. У своїх спогадах П.І.Люперсольський зазначає, що А.Хойнацький не був надто вимогливий на іспитах в інституті і мав звичку допомагати студентам, позаяк “важко вимагати від студентів багато, коли на викладання виділяється мало часу” (88). До студентів у нього було дружнє ставлення, вони мали до нього повну довіру і часто звертались за допомогою.

Як викладач закону Божого Андрій Хойнацький виконував свою службу з усвідомленням великої моральної відповідальності. Усвідомлюючи важливість свого предмета інститутський законовчитель вносив у його викладання, крім знання, щирість і теплоту, намагаючись вселити в юні серця відчуття церковності, прихильності до Божого храму (99).

Поєднувала випускників двох духовних академій і спільна праця в повітовій навчальній раді, коли професорам доводилось багато разом їздити по повіту приймати іспити. Протоіерей Андрій Хойнацький, будучи цілком авторитетною людиною, знав міру у вимогах до сільських законовчителів, з якими, проте, також поводився цілком дружньо, без управительського тону (88).

Із власної позиції, як строгого і вимогливого дослідника, П.І.Люперсольський підходить до оцінки праць свого колеги, праці якого були досить різноманітного спрямування. На думку Петра Івановича, це не могло не позначитись на якості його творів, яким інколи не вистачає строгої наукової витриманості. Але, попри все, його праці займають видатне місце у вітчизняній науці (91).

Петро Іванович характеризує законовчителя як добру і співчутливу людину, яка завжди приходила на допомогу тому, хто цього потребував. Протоіерей Андрій Хойнацький був творцем благодійного “Братства Божої Матері” при місцевому чоловічому монастирі (92), членом ради якого був також і Петро Іванович [96]. До того ж, окремі відтиски даної статті П.І.Люперсольського продавались на користь цього братства.

Упродовж життя ніжинський учений одружений був. Біль власної самотності яскраво виражений у теплих словах, присвячених сім’ї А.Хойнацького, який, за словами автора, був люб’ячим, добрим і турботливим сім’янином. “То була настільки дружня і одностайна сім’я, що воістину – як одна людина”. Їх єдина донька була оточена найніжнішою турботою своїх батьків і радувала їх успіхами в гімназії та своїм добрим характером (93). Щирість, доброта, відповідальність і це все при великому знанні своєї справи – основні риси, якими характеризує протоіерея Андрія Хойнацького професор П.І.Люперсольський. Вірний був цим принципам і сам Петро Іванович.

Дещо окремо стоїть етнографічний етюд Петра Івановича “Четыре песни, записанные в Вятской губернии” [97]. Загалом, це був популярний “науковий жанр” у ХІХ ст. Ці пісні були записані під час літніх канікул в рідному селі професора, зі слів 12-річної дівчинки, під час відвідин професором своєї малої батьківщини. Їх цінність полягає, як зазначив сам автор, для характеристики в’ятського говору (131), проте жодного пояснення цьому говору не дає.

Це, власне, все, що було надруковано ним. Чому? Сказати важко. Якщо під час служби в інституті він був обтяжений різноманітними обов’язками, то вийшовши у відставку, в професора з’явився вільний час, який не був використаний на благо науки. Ймовірно, заважав стан здоров’я. Від’їжджаючи у Санкт-Петербург, П.І.Люперсольський забрав свою бібліотеку, серед якої “загубились” і деякі інститутські книжки [98]. Це, переважно, праці західних поважних учених, а також текст Амміана Марцеліна. Скоріше за все, професор все ж не збирався сходити з наукової арени, але щось завадило створити ще хоча бодай одну наукову працю з античної історії. Неодноразово він бував у В’ятці, але з етнографії є лише одна зазначена його праця. Хоча, як згадує М.М.Бережков, професор часто згадував про свою В’ятку, “про своє сільське життя і школу міську”, згадував про храми, голосистих півчих і дяків [99]. Не залишив Петро Іванович і спогадів – теж досить популярного жанру в ХІХ ст.

Але головна служба, звісно, професорська. Про неї, на доступних матеріалах, можна судити починаючи з Варшавського університету, в якому він викладав свій улю-

блений спеціальний предмет – історію Греції і Риму. Ці предмети на історико-філологічному факультеті університету читалися на III і IV курсах. Про них можна судити з програми, надрукованої у “Варшавських університетських известиях” за 1874 р. (№5): курс історія Греції охоплював лише ранній період (VI і V ст. до Р.Х.) і поділявся на 4 частини [100].

У першій вступній частині професор розкривав історичну важливість цих століть для історії Греції. До того ж проводив зв’язок між історичною важливістю і її висвітленням в історіографії, давався огляд наявних джерел (9). Далі викладались форми політичного устрою грецьких полісів. Розглядалась монархічна форма в найдавніший період Греції на основі критичного розбору праць сучасних вчених, передусім Грота і Германа. Зупинявся професор на олігархії, а також на причинах, які підготували ґрунт для утвердження демократії. Серед тираній виділялись сиклонська і коринтська (9-10).

У третьому розділі П.І.Люперсольський викладав свою улюблену тему – давні Афіни і становлення в них демократії. Виклад побудований за класичною схемою: реформи Солона, Клістена, Перікла, а також політична боротьба різноманітних партій. Розглядав професор і загально грецьку історію, де у стосунку до Афін, аналізуються праці Грота, Ромера, Васильєвського та інших сучасних істориків (10–11).

Закінчував свій курс історії Греції П.І.Люперсольський викладом історії греко-перських війн, який логічно розпочинав з утворення та історії грецьких колоній у Малій Азії. В цьому викладі описує і похід Дарія на скитів. Особливо детально у своєму курсі зупинявся професор на описі Марафонської битви (11-12). Після чого переходив до висвітлення подій встановлення гегемонії Афін у Греції (12). Далі професор переходив до викладу історії давнього Риму.

Цей курс поділявся на п’ять частин. У першому розділі давався виклад історіографії історії Риму, яку професор починав із епохи Відродження і продовжував до сучасної йому епохи. Серед істориків виділяє Нібура, особливо зупиняється на його критиці римських писемних джерел. Окреме місце професор відводить огляду публікацій римських пам’яток (13-14).

Далі П.І.Люперсольський викладав історію народностей Італії, серед яких виділяє три головні: етруски, сабіни і латиняни (14), і вже в III розділі переходить до викладу, власне, історії Риму. Розпочинав він його з переказів про заснування міста. Виклад вирізняється культурологічним спрямуванням. Окремо зупиняється на постаті Енея і Ромула. Розглядає римський обряд заснування міста, а також сімейні звичаї римлян. Зупиняється професор на розборі значення, наприклад, таких слів, як *pater, patres, patricii* (14).

У наступних (IV і V) розділах розглядається історія царського і республіканського Риму. Царський Рим розбирається за класичною схемою – за царями і їх реформами (14–15). Республіканський Рим розпочинає з консульства Брута і Коллатина, детально зупиняючись на самому інституті консульства, сенату, коміцій. Викладалась рання історія римського плебсу, яка розглядалась почергово в політичному, громадянському і економічному плані. Окреме місце відводилось походженню римського *ager publicus*, а також земельному закону Сп. Касія. Закінчувався курс римської історії устроєм Латинського союзу (14-16).

Відтак, професором Петром Люперсольським у Варшавському університеті викладалась лише рання історія як Греції, так і Риму, що власне цілком відповідало осо-

бистим науковим зацікавленням професора, а тому і було найбільш “комфортним” для нього. Тому цілком можливим є припущення, що у Варшаві і в Ніжині курси й методика викладу античної історії були цілком подібними.

У перший рік своєї служби в НІФІ (1875/76 навчальний рік) викладати античну історію професору П.І.Люперсольському не довелося. Тут він розпочав свій курс з історії давнього Сходу, де виклав вступ до загальної історії [101]. Згодом він також розпочинав свій курс із історії Сходу, а вже після переходив до історії Греції і Риму. На старших курсах (III і IV) ним читалися або середньовічна, або нова істрія Європи.

Із часом П.І.Люперсольський починає свій курс загальної історії розмежовувати на історію Греції та історію Риму. Будучи передусім спеціалістом із давньогрецької історії, яку знав за джерелами, любив цю тему, професор викладав її захоплено і з ентузіазмом, з особливим пістетом і піднесенням. Неодноразово професор порушував питання перед конференцією про свою непідготовленість до викладання середньовічної і нової історії. Але викладати її доводилось, що безумовно не могло не позначитись і на науковому доробку професора.

Упродовж останнього навчального року своєї служби в НІФІ Петро Люперсольський читав на IV курсі загальний курс нової історії та спеціальний курс із історії Європи XIX ст. З античності вів лише семінарій на III курсі, присвячений Геродоту [102].

З 1882 року, коли було відкрито історичне відділення при Інституті, в закладі значно посилилось викладання історії. Однак, з 1885 р. протягом кількох років П.І.Люперсольський залишився єдиним професором загальної історії. Йому доводилось викладати весь її курс на всіх курсах інституту. Свою екстраординарну позицію ординарного професора він влучно охарактеризував перед міністром освіти І.Д.Дельяновим у жовтні 1888 р., коли той відвідав інститут, що “йому, як якомусь Атланту, доводиться тримати на своїх плечах всю світову історію” [103].

Переглядаючи протоколи конференції інституту, помічається скромність професора П.І.Люперсольського, де мін майже ніколи не бере голосу, однак завжди з відповідальністю безвідмовно бере на себе нові доручення. Як лектор Петро Іванович був блискучим оратором, лекції якого відвідувались студентами інших курсів. Велика ерудиція, захоплення власним предметом зробили історичне відділення інституту більш людним, ніж того можна було очікувати [104].

Інколи П.І.Люперсольський читав якийсь спеціальний курс або проводив семінарій із грецької історії, наприклад, про Геродота, Фуکیدіда, Прокопія. Читав курси з грецької історіографії, та давньогрецьких пам’яток [105]. Але улюбленою темою семінарів завжди залишався Геродот. Батько історії розбирався ніжинським професором із анатомічною ретельністю. Серед геродотівських тем, що розглядались на семінарі, можна виділити такі, як “Яке значення має слово *ἱστορίη* в творі Геродота”, “Відомості Геродота про давню епоху Атики і Афін”, “Відомості Геродота про Дельфи і дельфійського оракула” [106]. Що свідчить про ґрунтовну класичну підготовку майбутніх істориків до роботи з першоджерелами.

Попри обов’язки читання лекцій і проведення семінарів, професор керував також дипломними роботами студентів, які (як і лекції), мали широку тематику, починаючи з античної історії, як, наприклад “Германія Тацита”, “Державна діяльність Фемістокла в Афінах” чи “Велісарій, полководець Юстиніана Великого” [107] і закінчуючи новою

історією, як то “Ставлення Франції до Росії в епоху консульства і першої імперії” [108]. Це промовляє як про широку ерудицію професора, так і за його надмірне і “марнотратне” завантаження “чужими” для нього темами.

Окрім професорських (тобто суто викладацьких) обов’язків часто П.І.Люперсольський виконував і інші обов’язки. Від часу заснування НІФІ його конференцією Петро Іванович був призначений завідувачем кабінетом монет і медалей інституту. Також він став членом комісії по складанню проекту статуту інститутської бібліотеки [109]. Був попечителем приходської школи при Спасо-Преображенській церкві міста Ніжина, членом наукового Історико-філологічного товариства при НІФІ [110]. Доводилося професору займатися організацією друку інститутських “Известий”, для чого він мусив неодноразово їздити в Київ. Або ж на нього покладалися обов’язки редактора видання опису інститутської бібліотеки [111]. Неодноразово обирався П.І.Люперсольський членом правління інституту [112].

Безумовно всі ці потрібні обов’язки хтось мусив виконувати. Однак прикро, що через безвідмовність Петра Івановича, страждала антична історія. Посадові обов’язки забирали багато часу і здоров’я і, ймовірно, відіграли не останню роль у порівняно невеликому науковому доробку вченого.

Його портрет як людини найкраще можна зреконструювати за спогадами інститутського колеги М.М.Бережкова. В колі своїх товаришів він завжди був бажаним гостем, був “душею товариства”: “веселий, чуйний на всяку добру думку, серйозний співбесідник, вишуканий і ввічливий у поведінці, інколи блискучий застольний оратор ... такий був Петро Іванович у товаристві” [113]. Тримався він із почуттям власної гідної і цінував це почуття в інших. На перший погляд міг видатися декому пихатим, але насправді він був шляхетно смілива, прямодушна, а головне – дуже добра чутлива людина [114]. Петро Іванович часто “тікав” від самотності, влаштовуючи різного роду свята у себе на квартирі. Завжди щедро частував гостей, пригощав “справжнім китайським чаєм” [115]. Неодноразово до нього в перервах між заняттями заходили інститутські колеги. Святкували на квартирі П.І.Люперсольського і релігійні свята.

Вийшовши у відставку П.І.Люперсольський переважно проживав у місті своєї юності Санкт-Петербурзі [116]. Виснажлива робота в інституті, відсутність сім’ї і невлаштованість особистого життя негативно позначились на здоров’ї професора. На початку 1902 року в нього стався інсульт і він вперше був паралізований. Після лікування у клініці відомого доктора Бехтерева, Петро Іванович був у змозі поїхати до рідних в Уфімську губернію. В травні 1903 року він востаннє приїхав до Санкт-Петербургу. У передостанній день свого життя 25 травня професор катався по столиці. Ця прогулянка – ніби втеча від життя, втеча від реалії: все життя по світах, без власного кутка і сім’ї, і в останній день його дім – весь Санкт-Петербург. Професор страждав на хворобу шлунку, приступ якої і стався 26 травня, а в ніч на 27 професора Петра Івановича Люперсольського не стало [117]. Широко відгукнулася на смерть вченого наукова громадськість Російської імперії, про що промовляють численні некрологи в тогочасній періодиці [118].

Звісно, професору П.І.Люперсольському можна закинути малий науковий доробок. Але чи можна вимагати багатого від тих, хто є першим. Петро Іванович був одним із перших вітчизняних істориків-античників, які досліджували історію за першо-

джерелами. Працею таких як він було створене те підгрунття, на якому постав розквіт російського антикознавства в кінці XIX – на початку XX ст., перерваний більшовицькою владою. П.І.Люперсольським підготовлена плеяда талановитих вчених, серед яких можна назвати В.І.Савву та І.Г.Турцевича.

Хочеться сподіватись, що приклад життя і творчості ніжинського професора послужить гарним прикладом для молодого покоління українських істориків і спонукає до зацікавлення історією колиски європейської цивілізації – античності, аби вони, за висловом М.С.Кутурги, звернули свою увагу “на самих еллінських авторів, почнуть брати відомості в цьому чистому джерелі істини і свободи думки” [119].

ПОСИЛАННЯ

1. Див.: Фролов Э.Д. Русская наука об античности: историографические очерки. – СПб., 1999. – С. 143.
2. Фролов Э.Д. Вказана праця. – С. 162.
3. Кутурга М. Очерк новейших историков Западной Европы // Библиотека для чтения. – 1850. – Т. 99. – Отд. III. – С. 111.
4. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 170.
5. Бережков М.Н. В память профессора Петра Ивановича Люперсольского // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине (далі – Известия НИФИ). – 1904. – Т. 21. – С. 4.
6. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 3зв., 35зв., 112зв., 130зв., 148.
7. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 11зв.
8. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 3зв.-4зв., 35зв.-36зв., 113зв., 130зв.-131зв., 148.
9. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 4зв., 36зв., 113зв., 131зв., 148.
10. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 4зв., 36зв.-37зв., 114зв., 131зв.-132зв., 148.
11. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 5зв., 37зв., 114зв.-115зв., 132зв.-133зв., 148зв.
12. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 4зв.-5зв., 37зв., 114зв., 132зв., 148 148зв.
13. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 5зв., 37зв.-38зв., 115зв., 133зв., 148.
14. Бережков М.Н. Вказана праця. – С. 14.
15. Там само. – С. 14.
16. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 5зв., 38зв., 115зв., 133зв., 148.
17. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 27.
18. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 6зв., 38зв., 115зв.-116зв., 133зв.-134зв., 148.
19. Люперсольский Петр Иванович // Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине, 1875–1900. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900. – С. 45.
20. Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – 1885. – Т. 9. – Официальный отдел. – С. 26–27.
21. Бережков М.Н. Вказана праця. – С. 5.
22. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 6зв.-7зв., 38зв., 116зв.-117зв., 134зв., 148зв.
23. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 7зв.-8зв., 40зв., 117зв.-118зв., 135зв.-136зв., 148 зв.
24. Бережков М.Н. Вказана праця. – С. 7.
25. Люперсольский... – С. 45–46.
26. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 8зв., 41зв., 118зв., 136 зв., 148зв.
27. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 8зв.-9зв., 41зв.-42зв., 118зв.-119зв., 136 зв., 137зв., 148зв.-149.
28. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 9зв., 41зв., 137зв., 119зв., 138зв., 148 зв.-149; Kurjer Codzienny. – 1872. – N 188.
29. Kurjer Codzienny. – 1874. – N 25.
30. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 42зв., 120зв., 138зв., 149.
31. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – С. 119–120.

32. Там само. – С. 122.
33. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 9зв., 42зв.-43зв., 120зв.-121зв., 138зв., 149.
34. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 17, арк. 8.
35. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 17, арк. 21; спр. 8, арк. 43зв., 121зв., 139зв., 149.
36. Известия НИФИ. – 1877. – Т. 1. – Официальный отдел. – С. 73.
37. Там само. – С. 78; ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 30, арк. 1, 2.
38. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 85, арк. 3, 4.
39. Известия НИФИ. – 1879. – Т. 3. – Официальный отдел. – С. 28–29.
40. Там саме. – С. 31. Доповіді були надруковані в цьому самому томі: Люперсольский П.И. Дипломатические сношения и борьба императора Александра I с Наполеоном. – С. 1-57; Аристов Н.Я. Состояние образования России в царствование Александра I. – С. 58–101; Лавровский Н.А. Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820–1832 гг.). – С. 102-258.
41. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 43зв., 139зв., 121зв., 149.
42. Известия НИФИ. – 1882. – Т. 7. – Официальный отдел. – С. 37.
43. Там саме. – С. 37, 48–50.
44. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 12.
45. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 12зв., 43зв.-44зв., 122зв., 139зв., 149.
46. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 14, 15, 44зв., 122зв., 140 зв., 149.
47. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 13.
48. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 16, 17, 18, 19, 20, 21, 44зв., 123зв., 140зв., 149.
49. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 23.
50. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 24.
51. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 25, 45зв., 123зв., 141зв., 149.
52. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 46зв., 63, 125, 142зв.-143зв., 149зв.
53. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 262, арк. 1.
54. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 262, арк. 2.
55. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 262, арк. 3, 4; спр. 8, арк. 45зв., 123зв.-124зв., 141зв., 149.
56. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 28.
57. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 32, 45зв., 124зв., 141зв.-142зв., 149зв.
58. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 48–48зв, 49, 124зв., 142зв., 149зв.
59. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 46зв., 68, 69, 125, 143зв., 149зв.
60. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 54, 58, 61 та інші.
61. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 51, 59, 64, 70, 74 та інші.
62. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 56, 57.
63. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 65, 66.
64. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 22.
65. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 75, 76, 77.
66. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 143зв.
67. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 96, 97, 98, 102, 125–125зв., 143зв.-144зв., 149зв.
68. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 103, 125зв., 144зв.-145зв., 149зв.
69. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 125зв., 145зв.-146зв., 149зв.
70. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 125зв., 128, 129, 146зв.
71. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 148.
72. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 846, арк. 3, 18, 22.
73. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 846, арк. 38.
74. СПб., 1869. – 162 с. + карта.
75. Лише недавно вийшла нова монографія, присвячена цій темі (Кулишова О.В. Дельфійський оракул в системі античних міжгосударственных отношений (VII-V вв. до н. э. – СПб., 2001. – 432 с.). Однак вона не простовує працю П.Люперсольського, хоча в деяких питаннях і дискутує з ним.
76. Див.: Андреев Ю.В. Об историзме гомеровского эпоса // Вестник древней истории. – 1984. – №4. – С. 3–11.
77. Бережков М.Н. Вказана праця. – С. 7.
78. Див.: Андреев Ю.В. Раннегреческий полис (Гомеровский период). – Л., 1976. – 142 с.
79. Напр.. див.: Кулишова О.В. Вказана праця.

80. Известия НИФИ. – К., 1877. – Т. 1. – С. 1–74.; *Ibid.* – К., 1877. – 74 с.
81. Куторга М.С. Новая книга о Перикле // Русский вестник. – 1880. – февраль. – С. 811-852.
82. Там само. – С. 812.
83. Там само. – С. 812.
84. Фролов Э.Д. Вказана праця. – С. 166.
85. Там само. – С. 812–813.
86. Там само. – С. 813–814.
87. Куторга М.С. Новая книга о Перикле. – С. 816-817.
88. Там само. – С. 852.
89. Бузескул В.П. Перикл. Историко-критический этюд. – Х., 1889. – VII+418+IV с.
90. Журнал Министерства народного просвещения. – 1884. – №12. – Отд. Классической филологии. – С. 66–71.
91. Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Т. II. – Одесса, 1888. – С. 42-43.
92. Известия НИФИ. – 1879. – Т. 1. – Официальный отдел. – С. 1–57.
93. Савва В.И. Московские цари и византийские василевсы. К вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей. – Х., 1901. – 400 с.
94. Бережков М.Н. Вказана праця. – С. 11.
95. Вестник славянства. – 1893. – Кн. 8. – С. 85–100.
96. Там само. – С. 13.
97. Вестник славянства. – 1893. – Кн. 8. – С. 131–133.
98. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 167.
99. Бережков М.Н. Вказана праця. – С. 12.
100. Официальный отдел. – С. 9–12.
101. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 13, арк. 3.
102. Там само, оп. 1, спр. 741, арк. 60.
103. Бережков М.Н. Вказана праця. – С. 10.
104. Див.: Люперсольский П.И. Некролог // Исторический вестник. – 1903. – №7. – С. 394.
105. Бережков М.Н. Вказана праця. – С. 8.
106. Известия НИФИ. – 1898. – Т. 16. – Официальный отдел. – С. 33.
107. Там само. – С. 9.
108. Там само. – С. 37–38.
109. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 9зв.
110. Бережков М.Н. Вказана праця. – С. 13.
111. Известия НИФИ. – 1882. – Т. 7. – Официальный отдел. – С. 20, 31.
112. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 124зв., 142зв.
113. Бережков М.Н. Вказана праця. – С. 13.
114. Там само. – С. 14.
115. Там само. – С. 14.
116. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 8, арк. 155.
117. Бережков М.Н. Вказана праця. – С. 15.
118. Бережков М.Н. Вказана праця. Исторический вестник. – 1903. – №7; Церковный вестник. – 1903. – №24; Новое время. – 1903. – №9980; Биржевые ведомости. – 1903. – №260.
119. Куторга М.С. Новая книга о Перикле. – С. 852.

